

О.Лавер

**ДИНАМІКА ЧИСЕЛЬНОСТІ СХІДНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ
ДІАСПОРИ В ХХ СТОЛІТТІ ТА ЇЇ РОЛЬ В
МАЙБУТНЬОМУ УКРАЇНИ.**

Дослідження динаміки чисельності українського народу в ХХ столітті – тематика, без сумніву, цікава й актуальна. Важливою складовою українського народу є східна українська діаспора. У пропонованій статті досліджується динаміка її чисельності в ХХ столітті, причому головна увага приділяється демографічному розвитку українського населення порубіжних російсько-українських територій, які нині є частиною Російської Федерації. Вивчається теперішня демографічна ситуація на Україні та можлива роль східної української діаспори у її покращенні.

Як правило, під терміном “діаспора “ розуміють перебування значної частини народу або етнічної спільноти поза країною її походження, яке виникло внаслідок насильницького виселення, загрози геноциду, дії економічних, політичних, чи географічних факторів. Важливими критеріями, за якими національну групу можна визначити як діаспору, можуть бути такі: 1. розселення значної частини етнічної групи по багатьох країнах за межами титульної політико-адміністративної одиниці, або історичної батьківщини при умові, що ні в одній з цих країн дана група не має власної національно-державної одиниці, і що всюди вона є національною меншиною; 2. самоідентифікація з діаспорою її членів, віднесення себе до даного етносу навіть у випадку втрати рідної мови та релігії; 3. наявність у діаспори національної ідеї, яка служить стрижнем її діяльності, і яка, як правило, пов’язана з історичною батьківщиною, або наміром її відродити, та ще 7 менш суттєвих критеріїв не всі з яких, на думку авторів публікації, є обов’язковими.

У наш час, коли процеси глобалізації руйнують усілякі глобальні чи локальні перепони, багато людей з різних причин залишають свою батьківщину – велику чи малу – і виявляються в розсіянні. Зараз важко назвати народ, з яким би цього не відбувалося. Так виникають нові діаспори. Для людини, яка добровільно, чи вимушено покинула рідну домівку, процес вживання в нове соціокультурне середовище є, як правило, досить болісним, а тому діаспора дозволяє існувати таким людям в “двох середовищах”, полегшуючи тим самим їхню адаптацію. Але в наш час темп життя значно прискорився, а тому сучасні

діаспори правильніше розглядати як тимчасовий притулок людини: рано чи пізно, вона, її діти або онуки мають зробити свій вибір і або повернутися на батьківщину своїх предків, або повністю розчинитися в новому соціокультурному середовищі. Виклад пропонованої статті будемо розглядати саме з цієї точки зору.

Упродовж XVIII – початку XX ст. український народ, етнічна територія якого була розділена державними кордонами Росії та Австро-Угорщини, значно наростив свою чисельність. Якщо в 1719 році нараховувалося 5,74 млн. українців (4,45 млн. в Росії та 1,29 млн. в Австрії), то в 1916 році вже було 35,146 млн. українців (31,023 млн. в Росії та 4,123 млн. в Австро – Угорщині) [2,с.19]. Особливо швидкими темпами зростало українське населення Російської імперії: з 12,321 млн. чоловік у 1858 році – до 22,381 млн. у 1897 році та до 31,023 млн. чоловік у 1916 – 1917 рр. [2,с.21]. Отже, за 59 років (1858 – 1917 рр.) чисельність українського народу в межах Російської імперії зросла майже в 2,33 рази. Можна стверджувати, що у другій половині XIX – на початку XX століття спостерігався справжній “демографічний вибух” кількості українського населення в Російській імперії. За даними демографа Р.Кучинського [3,с.124] в ті роки на Україні була найбільша народжуваність у Європі.

Українці складали більшість в 9 з 50 губерній Європейської Росії (рахуючи Таврійську губернію без Криму). Ці 9 губерній (без урахування територій, що відійшли в 1921 році до Польщі), утворили потім територію радянської Української республіки (УСРР, потім УРСР) в кордонах, які існували до 1939 року. Але в межах цих губерній у 1897 році було зосереджено тільки 76 % українців Росії [4,с.123]. Решта 24 % українців проживало переважно в губерніях російсько-українського порубіжжя (Курській, Воронезькій, Ставропольській, Кубанській області, Області Донського війська). Разом з тим, перепис 1897 року виявив 223 тис. українців у Сибіру та 102 тис. – у Середній Азії [4,с.123]. Слід додати, що упродовж 1896 – 1912 рр. тільки в Сибір переселилося 4,5 млн. жителів Європейської Росії, 42 % яких, тобто близько 1,9 млн., склали вихідці з губерній, які знаходилися на території сучасної України. Найбільше переселенців з-поміж українських губерній дала Полтавська губернія [5,с.61,99] .

Стосовно порубіжних територій, то за даними, наведеними в [6,с.28], площа територій, де українці складали більшість населення, становила 120,7 тис. кв. кілометрів, а загальна кількість населення в другій половині 20-х років – 5,3 млн. чоловік. Території, де українці

складали значну меншість, мали площу 203,6 тис. кв. кілометрів, а загальна кількість населення цих територій в другій половині 20-х років складала 5,7 млн. чоловік. Отже, коли після закінчення громадянської війни, проходило територіальне розмежування між УСРР та РРФСР, принциповим було питання, які саме з цих територій могли б увійти до складу України. Слід додати, що упродовж 20-х років керівництво УСРР неодноразово ставило питання про приєднання до України порубіжних територій. Загалом мова йшла про території частини Курської та Воронежської губерній з населенням 2,051 млн. чоловік, з яких 69 % складали українці [7,с.171]. Але керівництво Росії було категорично проти [8,с.115]. В результаті територіального розмежування 1924 – 1925 рр. до України відійшли території з населенням у 236 тис. чоловік, з яких тільки 53,5 % були українцями [7,с.171]. Причому до складу УСРР був переданий з Курської губернії Путивльський район, більшість населення якого складали росіяни. У лютому 1929 року на зустрічі з українськими письменниками Сталін поставив крапку на цьому питанні, заявивши, що “для нас кордони в межах СРСР не мають значення. Західна буржуазія в своїй пресі і так натякає, що ми дуже часто міняємо кордони” [9,с.89].

Станом на 1 січня 1927 року населення УСРР складало 29,04 млн. чоловік [6,с.152], а площа її території – 451,8 тис. кв. кілометрів [10,ст.194]. Порівнюючи ці дані з наведеними вище, бачимо, що тодішня УСРР недорахувалася як мінімум 120,7 тис. кв. кілометрів площі та 5,3 млн. чоловік населення територій, де українці складали більшість. Не стали українськими Острогозький, Богучарський та Бирючінський повіти Воронежської губернії, де українці за переписом 1926 року складали відповідно 90,3 %, 81,8 %, та 70,7 % населення [11,с.38]. Не став українським і Краснодарський край (земля Кубанського війська), хоча українці складали там більшість населення – 47,1 % (росіян в краї на той час було тільки 41 % населення) [12,с.1219]. За підрахунками С. Чорного [13,с.60] відсоток українців на Кубані був ще вищим і складав 49,5 %.

Перепис населення СРСР 1926 року зафіксував 31,195 млн. українців, з яких 23,219 млн (74,43 %) проживало на території Української РСР, а решта 7,976 млн. – за її межами. Із останньої цифри – 7,873 млн. українців (98,71 %) мешкало в Російській Федерації, в тому числі в Центрально-Чорноземній області – 1,652 млн., на Північному Кавказі – 3,107 млн., в Західному Сибіру – 765 тис., на Далекому Сході – 315 тис., а в Казахстані, який тоді був російською автономією – 861 тис. українців [10,ст.139].

Нас буде цікавити рівень асиміляції українців порубіжних територій порівняно з українцями, які проживали в УСРР. За переписом 1926 року із 31,195 млн. українців СРСР, українська мова була рідною для 27,572 млн. українців, або для 88,38 % всіх українців [10,ст.139]. Проте в УСРР українська мова була рідною для 93,93 % українців республіки, а для порубіжних українців цей показник був таким [13,с.28,49 - 64] :

Регіон	Кількість українців	Рідна українська мова		Питома вага українців в населенні регіону (в %)
		Кількість	%	
Стародубщина	131.837	8.451	6,48	14,1
Воронезька губернія	1.078.552	970.136	89,54	32,6
Курська губернія	554.654	496.652	89,54	19,08
Донська область	948.761	706.495	74,47	38,2
Кубань	1.596.500	866.649	59,97	49,5
Ставропілля і Терська область	508.800	326.802	64,23	30,7

Як бачимо, на той час найбільш русифікованими були українці Стародубщини, а найменш русифікованими – українці Воронезької та Курської губерній. Стосовно Північного Кавказу та Донської області, то в таблиці наведені усереднені показники. Рівень асиміляції українців по різних районах вказаних регіонів був різним. Наприклад, на Кубані в той час українська мова була рідною для 59,97 % тамтешніх українців, проте по трьох округах Кубані станом на 1926 рік етнічно – мовна ситуація була такою [14,с.34] :

Округа	Населення	Народ		Рідна мова	
		Росіяни	Українці	Російська	Українська
Кубанська	1.278.134	384.462 30,01%	850.958 66,58 %	527.982 41,31 %	715.222 55,95%
Армавірська	773.729	468.288 60,52%	266.556 34,45 %	672.011 86,85 %	70.093 9,05 %
Майкопська	274.251	170.892 62,31 %	86.003 31,35 %	225.243 82,13 %	33.962 12,38 %

Якщо в Армавірській та Майкопській округах (територія колишнього Кавказького лінійного козацького війська) українське

населення складало значну меншість – понад третину населення, і, як випливає з наведеної вище таблиці, було частково асимільоване, то в Кубанській окрузі (територія колишнього Чорноморського козацького війська) українське населення складало більшість, і, в основному, зберігало свою мову і традиції. Більше того, в Кубанській окрузі виділявся Канівський район, де кількість україномовних перевищувала кількість власне українців на 130 чоловік [13,с.60]

Аналогічною була мовна ситуація по округах Донської області [13,с.57]

Округа	Кількість українців	В тому числі з рідною українською мовою		Питома вага українців (в %)
		Кількість	%	
Донецька	206.520	188.925	91,5	55,12
Шахтинсько–Донецька	70.686	39.003	55,2	13,08
Таганрозька	191.771	67.768	35,3	71,45
Сальська	207.195	159.388	76,9	43,91
Донська (8 районів)	272.589	251.411	92,3	32,99

Як випливає з даних таблиці, найбільш русифікованим в 1926 році було населення Таганрозької округи, яка в 1925 році відійшла від України до Росії. Разом з тим, етнічні процеси на російсько-українському порубіжжі не слід трактувати як тільки односторонню асиміляцію українців росіянами. Багато росіян та представників інших народів переходило на українську мову, особливо в районах суцільного розселення українців. Ми вже згадували Канівський район Кубанської округи, де кількість україномовних перевищувала кількість власне українців. За переписом 1926 року для 18 тис. росіян Донської області була рідною українська мова. Аналогічно на Кубані українська мова на той час була рідною для 27.985 росіян, поляків та інших [13,с.57 - 60].

Хочемо наголосити, що ні перша світова, ні громадянська війни, попри величезні втрати суттєво не змінили етнічної структури порубіжних територій [13,с.49,51 - 61]

Регіон	Українці за переписом 1897 року		Українці за переписом 1926 року	
	Кількість (тис. чол.)	%	Кількість (тис. чол.)	%
Донська область	719,66	28,07	948,8	38,2
Кубанська область	918,07	46,45	1.596,5	49,5
Воронезька губернія	915,9	36,18	1.078,6	32,6
Курська губернія	527,78	22,26	554,7	19,08
Ставропольська губернія	319,8	36,62	508,8	30,7
Стародубщина	123,2	15,57	131,8	14,1

Зате тридцять років виявилися катастрофічними для українського населення цих територій. Насильницька колективізація, голодомор, депортації населення та насильницька русифікація підірвали сили українського етносу порубіжних територій.

На Кубані, за даними Роя Медведєва, було депортовано на Крайню Північ населення 16 станиць загальною чисельністю 200 тис. чоловік [15,с.309], причому вплив переселенців з центральних районів Росії на “звільнені” таким чином території був набагато більшим, ніж на Україні. Якщо на Україну в 1933 р. 329 ешелонами було завезено 21.856 господарств російських колгоспників загальною чисельністю 117.149 чоловік [7,с.175], то на Кубань тільки упродовж 1931-1932 рр. прибуло понад 500 тис. переселенців з центральної Росії, значну частину яких склали демобілізовані червоноармійці [16,с.303]. Додамо, що в цих краях голодомор був ще страшнішим, ніж на Україні, оскільки, крім сільської місцевості на Дону та Кубані, голодували ще й міста. За даними Р.Конквеста у Ставрополі із 140 тис. жителів померло від голоду 50 тис. чоловік, а у Краснодарі з такої ж кількості жителів померло 40 тис. чоловік [15,с.312]. За даними С.Чорного від голодомору на Кубані загинула приблизно половина місцевих українців (700 тис.чоловік) [13,с.59].

Ті українці, які уникнули депортацій та вижили під час голодомору, були піддані тотальній русифікації. Зауважимо, що напередодні “великого перелому” політика українізації попри всю свою половинчастість та незавершеність, все ж досягла значних успіхів. Так, наприклад, на Північному Кавказі діяло 1 тис. українських шкіл та 12 педагогічних технікумів, тільки в 1931 р. там було видано 149 українських книжок загальним тиражем 968

тис. примірників [13,с.48]. Всі ці надбання були ліквідовані постановою ЦК ВКП (б) та Раднаркому СРСР від 14 грудня 1932 р. разом з припиненням процесу українізації.

В 1939 р., під час перепису населення, місцевим українцям, які проживали на Дону та Північному Кавказі, видали паспорти, де вони значилися росіянами. Українцем вважався той, хто народився на території УСРР. Таким чином, наприклад, в Кабардин-Балкарії було нараховано 127,1 тис. росіян та 11 тис. українців [17,с.79], хоча за 13 років до цього в цій російській автономії нараховувалося 21,2 тис. українців [13,с.62]. В джерелі [17], здається, вперше в російській науковій літературі було визнано факт насильницької асиміляції українців Північного Кавказу, причому автор публікації, маючи на увазі місцевих українців, зазначила, що : "...хотя они и были записаны русскими, до настоящей ассимиляции было еще далеко." [17,с.79]. Про насильницький характер вказаних асиміляційних процесів свідчить, наприклад, той факт, що уродженці Ростовської області Маршал Радянського Союзу А.А.Гречко та генерал армії Д.Д.Лелюшенко, які на час проведення згаданого перепису населення не перебували на території своєї "малої батьківщини", зберегли до кінця своїх днів українську національність [18,с.62,162]. За даними Р. Конквеста [15,с.333 - 334] не менше як 2,5 млн. українців у 30-ті роки записалися росіянами.

Асиміляційний тиск на українців порубіжних територій продовжувався і в повоєнний час.Робилося все можливе, щоб привити місцевим українцям російську національну свідомість. Наприклад, у виданні Великої радянської енциклопедії 50- х років прямо стверджувалось, що "Кубанские казаки – это часть русского населения Краснодарского края; ведут свое происхождение от запорожских казаков, переселенных на Кубань в конце XVIII столетия, а также беглых крепостных крестьян с Украины и внутренних губерний России"[19,с.587]. За результатами переписів населення 1925, 1959 та 1989 років зменшення кількості українців на порубіжних територіях було таким [13,с.50 - 64]

Назва області	Кількість українців у 1926 році (тис. чол.)	Кількість українців у 1959 році (тис. чол.) та питома вага	У скільки разів зменшилася кількість українців	Кількість українців у 1989 році (тис. чол.) та питома вага
Курська	140	15,6 (4,97 %)	8,97	27,1 (1,84 %)
Белгородська	707	68,2 (5,56 %)	10,37	75,15 (5,45%)
Воронезька	777,6	176,8 (7,47%)	4,4	122,6 (4,97%)
Ростовська	948,8	137,6 (4,15%)	6,9	178,8 (4,17%)
Краснодарський край	1.596,5	145,59 (3,9 %)	10,97	195,88 (3,88 %)
Ставропольський край	508,8	43,1 (2,3%)	11,81	69,2 (2,5%)
Брянська	131,8	18,34 (1,18%)	7	27,12 (1,84 %)

Таким чином, упродовж 1926 – 1959 рр. тільки в областях російсько – українського порубіжжя було втрачено понад 4,2 млн. українців. Паралельно з цим значно зросла чисельність росіян в СРСР, сягнувши в 1959 році 114 млн. чоловік (52,9% населення країни) [20,с.22]. Факт значного зростання чисельності росіян серед інших причин пояснюється також тим, що в склад російського народу увійшли значні групи українців, які проживали на Кубані та на Північному Кавказі. Залишки української людності порубіжних територій були сильно асимільовані. Наприклад, за переписом 1979 року мовна ситуація була такою [21,с.55- 63] :

Назва області, або краю	Кількість українців	В % до загальної кількості населення	Знання укр. мови (в %)		
			Рідна	Вільно володіють	Не знають
Краснодарський край	168.578	3,55	41,96	13,97	44,07
Ставропольський край	56.613	2,27	46,51	14,71	38,78
Білгородська область	63.362	4,84	30,7	9	60,3
Брянська область	22.162	1,47	47,52	18,33	34,15
Воронезька область	135.171	5,44	9,96	5,17	84,87
Ростовська область	156.763	3,84	43,02	15,78	41,2
Курська область	19.494	1,4	47,81	17,47	34,72

Разом з тим, в сільських районах російсько-українського порубіжжя місцеве населення, будучи за паспортними даними російським населенням, стійко зберігає українську мову і традиції, що засвідчили дані етнографічних експедицій і опитувань 60-х та 80-х років [14,с.36;11,с.52;22,с.96]. Але даються взнаки результати політики русифікації, яка проводилася тут десятиріччями, оскільки при цьому місцеве населення не вважає себе українцями. “...Мы не русские и не украинцы – мы перевертни... Мы пишемся русскими, а 15 км отсюда г. Волчанск – там украинцы. Мы русские – только хохлы, перевертни...” [11,с.49,51]. В монографії В.И. Козлова “Национальности СССР” прямо зазначалося, що місцеве населення порубіжних територій нині не ототожнює себе з українським народом, оскільки, на їх думку, “украинцы живут на Украине”. Іншими словами, якщо б в 20-ті роки проблема порубіжних територій була б вирішена справедливо, населення, про яке ведеться мова нині було б частиною українського народу, а не російського. З огляду на сказане вище, належність зрусифікованого населення порубіжних територій до української діаспори є питанням, на наш погляд, дискусійним.

Розглянемо тепер динаміку чисельності східної української діаспори в цілому. Результати перепису населення СРСР 1937 року були опубліковані в журналі “Вестник статистики” [24], а тому динаміка довоєнної чисельності українців СРСР та східної української діаспори була такою [10,ст.139;24,с.75 – 77;25,с.16] :

Кількість українців	1926 рік (млн. чол.)	1937 рік (млн. чол.)	1939 рік (млн. чол.)
Всього в СРСР	31,195 100 %	26,241 100%	28,07 100%
В складі УСРР	23,219 74,43 %	22,213 84,65 %	23,276 82,92%
Поза межами УСРР	7,976 25,57%	4,208 15,35 %	4,794 17,08%

За післявоєнний час на основі переписів населення СРСР 1959, 1970, 1979 та 1989 років динаміка чисельності українців та східної української діаспори виглядала так [26]

Роки	1959	1970	1979	1989
Кількість українців у СРСР (млн. чол.)	37,253 100 %	40,753 100 %	42,347 100 %	44,186 100 %
В тому числі в УРСР	32,158 86,32 %	35,283 86,58%	36,489 86,17 %	37,419 84,69 %
За межами УРСР	5,095 13,68 %	5,47 13,42 %	5,858 13,83 %	6,767 15,31 %

Чисельність східної української діаспори по республікам колишнього СРСР була такою [26] :

Республіка	1959	1970	1979	1989
Росія	3.359.321	3.345.885	3.657.647	4.362.872
Білорусія	133.061	190.839	230.985	291.008
Естонія	15.769	28.086	36.044	48.271
Латвія	29.449	53.461	66.703	92.101
Литва	17.692	25.099	31.982	44.789
Молдова	420.820	506.650	560.679	600.366
Грузія	52.236	49.622	45.036	52.443
Вірменія	5.593	8.390	8.900	8.341
Азербайджан	25.778	29.160	26.402	32.345
Казахстан	761.432	933.461	897.964	896.240
Киргизстан	137.031	120.081	109.321	108.027
Таджикистан	26.921	31.671	35.826	41.375
Узбекистан	88.388	111.676	113.826	153.197
Туркменістан	20.955	35.398	37.118	35.578
Всього	5.094.475	5.469.389	5.858.436	6.766.953

За даними переписів населення 1959 та 1989 років (див. попередню таблицю) розподіл українців по республіках колишнього СРСР був таким:

Республіка, або регіон	1959 рік		1989 рік	
	Кількість	%	Кількість	%
Росія	3.359.321	65,94	4.362.872	64,47
Казахстан	761.432	14,95	896.240	13,24
Молдова	420.820	8,26	600.366	8,87
Білорусь	133.061	2,61	291.008	4,3
Середня Азія	273.295	5,36	338.177	5
Закавказзя	83.636	1,64	93.129	1,38
Прибалтика	62.910	1,23	185.161	2,74
Всього	5.094.475	100	6.766.953	100

Якщо говорити про питому вагу українців серед населення республік колишнього СРСР, то за даними перепису населення 1989 року українці складали 13,85 % населення Молдови, 5,44 % населення Казахстану, 3,45 % населення Латвії, 3,08 % населення Естонії, 2,87 % – Білорусі, 2,54 % - Киргизстану. В інших республіках колишнього СРСР частка українців була незначною.

Перепис населення 1989 року зафіксував досить високий рівень мовної асиміляції східної української діаспори. Наші розрахунки, проведені на основі цього перепису, подаємо у наведеній нижче таблиці [27, с.236] :

Республіка	Кількість українців	Рівень володіння українською мовою (в %)		
		Рідна мова	Вільно нею володіють	Не знають української мови
Росія	4.362.872	42,84	15,55	41,61
Білорусь	291.008	45,4	16,44	38,16
Молдова	600.366	61,63	8,64	29,73
Литва	44.789	51,1	11,4	37,5
Латвія	92.101	49,48	14,73	35,79
Естонія	48.271	44,17	18,51	37,32
Грузія	52.443	53,43	7,95	38,62
Азербайджан	32.345	65,29	6,94	27,77
Вірменія	8.341	68,07	3,8	28,13

Казахстан	896.240	36,62	5,79	57,59
Киргизстан	108.027	34,1	5,98	59,92
Узбекистан	153.197	49,22	6,01	44,77
Таджикистан	41.375	50,29	6,77	42,94
Туркменістан	35.578	52,78	8,15	39,07

Але в побуті рівень вживання рідної мови українцями східної діаспори був нижчим за показники, наведені в останній таблиці.. Хоча за даними перепису 1989 року українська мова була рідною для 42,84 % українців Росії та ще 15,55 % нею вільно володіли, все ж за даними соціологічних досліджень тільки 4 % українців Росії спілкувалися нею вдома, та ще 13 % спілкувалося обома мовами: українською і російською. Водночас 49 % опитаних схвально відповіли на запитання, чи бажають вони навчити дитину української мови [13,с.47].

На території республік колишнього СРСР, і особливо в Росії, сильним інструментом асиміляції українців були російсько-українські змішані шлюби. Наприклад, на середину 70-х років у Вільнюсі 64 % дітей з російсько-українських сімей обрало російську національність, в Ризі цей відсоток становив 75 %, а в Таллінні – 66 %. На Північному Кавказі, в Махачкалі, 76 % дітей з російсько-українських сімей в той час обрали російську національність, в Орджонікідзе – 81 %, а в Черкеську – 88 % [28,с.240].

Зауважимо, що уряд в Москві був зацікавлений в асиміляції українців, бо починаючи з кінця 50-х років, через високу народжуваність у мусульманських народів, питома вага росіян в населенні СРСР почала зменшуватися. А тому українці розглядалися не тільки як резерв для поповнення лав російського народу, але і як додатковий важіль для русифікації та советизації національних окраїн: Прибалтики, Закавказзя і Середньої Азії. Тому можна згодитися з політологом Дж. Армстронгом, який зауважував, що національна політика в СРСР йшла “ головно в напрямі притягнення молодших братів (зокрема українців) до нерозривного підлеглого партнерства з росіянами як панівною етнічною групою [5,с.286].

Якщо проаналізувати матеріали перепису 1989 року, то кидається у вічі сильна інтегрованість місцевих українців саме з росіянами, а не з корінним населенням цих республік [29]

Назва республіки	Кількість українців	Володіння російською мовою			Володіння мовою корінного народу		
		Рідна	Вільно володіють	Всього	Рідна	Вільно володіють	Всього
Молдова	600.366	220.129 36,67%	258.259 43,02 %	478.388 79,69 %	9.483 1,58 %	76.660 12,77 %	86.143 14,35 %
Естонія	48.271	26.301 54,49 %	19.171 39,72 %	45.472 94,21 %	594 1,23 %	3.324 6,89 %	3.918 8,12 %
Латвія	92.101	45.478 49,38 %	40.385 43,85 %	85.863 92,23 %	832 0,9 %	8.188 8,89 %	9.020 9,79 %
Литва	44.789	20.291 45,3 %	18.865 42,12 %	39.156 87,42 %	1.357 3,03 %	7.510 16,77 %	8.867 19,8 %
Грузія	52.443	23.069 43,99 %	21.805 41,58 %	44.874 85,57 %	1.259 2,4 %	7.377 14,07 %	8.636 16,47 %
Азербайджан	32.345	11.058 34,19 %	12.604 38,97 %	23.662 73,16 %	90 0,28%	2.191 6,77 %	2.281 7,05 %
Вірменія	8.341	2.483 29,77 %	3.990 47,84 %	6.473 77,61 %	156 1,9 %	1.821 21,83 %	1.977 23,73%
Казахстан	896.240	566.969 63,26 %	289.545 32,31 %	856.514 95,57 %	189 0,02 %	5.236 0,58%	5.425 0,6 %
Киргизстан	108.027	36.933 34,19 %	58.944 54,56 %	95.877 88,75 %	10 0,009%	313 0,289 %	323 0,298 %

Узбекистан	153.197	77.269 50,44 %	52.304 34,14 %	129.573 84,58 %	215 0,14 %	5.400 3,53 %	5.615 3,66 %
Таджикистан	41.375	20.458 49,45 %	14.795 35,76 %	35.253 85,21 %	46 0,1 %	1.114 2,69 %	1.160 2,7 %
Туркменистан	35.578	17.724 47,01 %	15.763 44,31 %	32.487 91,32 %	31 0,09 %	578 1,62 %	609 1,71 %

Значна частина українців, які мешкали в неслов'янських республіках колишнього СРСР, були столичними мешканцями [13,с.93,103 - 119]

Назва республіки	Кількість українців	Назва столиці	Кількість українців – жителів столиці	
			К – сть	В % до заг. чис-ті українців
Молдова	600.366	Кишинів	98.190	16,36
Естонія	48.271	Таллінн	24.169	50,1
Латвія	92.101	Рига	43.641	47,38
Литва	44.789	Вільнюс	13.924	29,68
Грузія	52.443	Тбілісі	16.074	30,65
Азербайджан	32.345	Баку	18.311	56,6
Вірменія	8.341	Єреван	3.743	45
Казахстан	896.240	Алма-Ата	45.598	5,09
Киргизстан	108.027	Фрунзе	34.321	31,77
Узбекистан	153.197	Ташкент	59.988	39,16
Таджикистан	41.375	Душанбе	21.348	51,6
Туркменістан	35.578	Ашхабад	11.015	30,96

Розвал СРСР супроводжувався не тільки низкою локальних воєн та етнічних конфліктів, але й зірвав з насиджених місць мільйони людей. В першій половині 90-х років на теренах СНД нараховувалось близько 6,5 млн. колишніх радянських громадян, які знаходилися в стані переміщення, в тому числі 4,2 млн. чоловік з Середньої Азії, включаючи 1,7 млн. росіян, 161 тис. українців та 29 тис. білорусів, понад 1,5 млн. чоловік із Закавказзя, 100 тис. – із Молдови, ще 490 тис. біженців дала перша чеченська війна [30] .

Після проголошення незалежності України величезна кількість українців з республік колишнього СРСР побажала повернутися додому. За даними соціологічних досліджень тільки з Росії побажало повернутися додому 2 млн. українців [13,с.161]. Проте реальність виявилася дещо іншою. Упродовж 1991 – 1997 рр. на Україну репатріювалося 1.834.977 чоловік, причому потік репатріантів з республік колишнього СРСР був таким [31,с.19 - 20] :

З якої держави прибули репатріанти	Всього прибуло	В тому числі українців	
		Кількість	В %
Росія	1.240.721	585.795	47,2
Узбекистан	138.365	14.642	10,6
Молдова	97.253	42.090	43,3
Казахстан	88.265	40.193	45,5
Грузія	46.673	13.892	29,7
Азербайджан	40.307	8.308	20,6
Білорусь	56.496	26.431	46,8
Вірменія	26.628	3.785	14,2
Таджикистан	26.219	5.728	21,8
Латвія	22.551	12.736	56,5
Литва	12.224	7.338	60,0
Естонія	11.680	6.946	59,5
Киргизстан	13.006	3.745	28,8
Туркменістан	14.519	6.800	46,8
Всього	1.834.977	779.137	42,46

Той факт, що з 1,835 млн. репатріантів на Україну українці склали тільки 42,46 %, пояснюється великою кількістю російсько-українських змішаних сімей, де багато дітей фіксувалися як росіяни, поверненням значної кількості кримських татар на історичну батьківщину та значною кількістю біженців з Закавказзя та Середньої Азії. З іншого боку, основна кількість репатріантів-українців направлялися переважно в україномовні регіони нашої держави, а основна кількість репатріантів – неукраїнців – в поліетнічні регіони України [31,с.22 - 23]

Назва регіону України	Всього прибуло репатріантів	В тому числі українців	
		Кількість	В %
Донбас	353.508	131.194	37,11
Слобідська Україна	139.004	60.958	43,85
Південна Україна	501.067	205.587	41,03
Лівобережна та Правобережна Україна	328.825	207.020	62,96
Волинь	42.523	30.622	72,01
Галичина	76.804	54.380	70,8
Крим	278.042	28.519	10,3
Закарпаття	21.719	11.941	55,0
Буковина	23.232	11.932	51,4
Місто Київ	64.283	30.585	47,6

Починаючи з другої половини 90-х років, проблема діаспори знову набула для України великого значення. Але вже з іншої, демографічної причини. Динаміка чисельності населення нашої держави упродовж 1979 – 2004 рр. була такою [31, с. 18; 32] :

Роки	1979	1989	1991	1992	1993	1994
Чисельність населення (млн. чол.)	49,76 перепис населення	51,45 перепис населення	51,944 на 1.01	52,057 на 1.01	52,244 на 1.01	52,114 на 1.01
Роки	1997	2001	2002	2003	2004	
Чисельність населення (млн. чол.)	50,894 на 1.01	48,457 перепис населення	48,15 на 1.07	47,789 на 1.07	47,465 на 1.06	

Іншими словами, до 1993 року населення України зростало, а починаючи з 1994 року невпинно скорочується. Але приріст населення (в розрахунку на 1 тис. чоловік) складається з двох складових частин: з природнього приросту – числа новонароджених дітей, та з механічного приросту – числа тих, хто прибув у нашу державу на постійне місцепроживання з-за кордону. Якщо поглянути на демографічну ситуацію 90 – х років на Україні з цієї точки зору, то результати будуть такими [32, с. 18] :

Роки	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997
Природний приріст на 1 тис. жителів	- 0,8	- 2,0	- 3,5	- 4,7	- 5,8	- 6,1	- 6,2
Механічний приріст на 1 тис. жителів	3,9	5,4	1,5	- 1,8	- 0,8	- 1,4	- 0,7

Тобто, уже в 1991 році на Україні помирало більше людей, аніж народжувалося, але населення нашої держави ще зростало за рахунок репатріантів з інших республік колишнього СРСР. Проте, починаючи з 1994 року, з України почало виїжджати більше людей, аніж приїжджати до неї. У наступні роки ситуація на краще не змінилася.

Так, за перші 6 місяців 2002 року на Україні народилося 185,92 тис. чоловік, а померло 385,6 тис., приїхало до України

20.327 чоловік, а виїхало з України 34.867 чоловік [33]. За 11 місяців 2003 року населення України скоротилося на 345,2 тис. чоловік, в тому числі 321,6 тис. чоловік (93,2% скорочення населення) прийшлося на перевищення смертності над народжуваністю, а 23,6 тис. (6,8 %) – на міграційне скорочення; за 2003 рік коефіцієнт народжуваності на 1 тис. чоловік на Україні склав 8,6, а коефіцієнт смертності – 15,6 [34]. Тільки за січень 2004 року в нашій державі народилося 33,1 тис., а померло 78,6 тис. чоловік, а всього упродовж 10 років (1993 – 2003 рр.) за даними міністра юстиції Олександра Лавриновича органами РАГСу, які були утворені наприкінці 1993 року, було зареєстровано 5.060.722 народження та 8.243.269 актів смерті [35].

Зауважимо, що Україна – не єдина держава в світі, яка має подібні проблеми. Нині аналогічні труднощі мають 60 держав із 192 незалежних держав світу [36]. Так, наприклад, в Німеччині упродовж 1972–1991 рр. дефіцит народжуваності склав 6 млн. чоловік [37], що змусило уряд країни піти на масовий завіз робочої сили з-за кордону. Таким чином, наприкінці 2001 року в країні виявилось 1,95 млн. турків та 288 тис. арабів, а всього в Європі на початку третього тисячоліття нараховувалося 20 млн. мусульман [38]. Проте новоприбулі не поспішали асимілюватися з титульними націями європейських країн, а вибухи 11 вересня 2001 року в Нью – Йорку та Вашингтоні і 11 березня 2004 року в Мадриді наочно показали, що являє собою ісламський тероризм.

Починаючи з 80-х років ХХ століття, негативну демографічну ситуацію, яка склалася, багато держав почали виправляти шляхом масового завозу співвітчизників з діаспор, головним чином, з республік колишнього СРСР. Наприклад, тільки в 1990 р. до тогочасної Західної Німеччини приїхало на постійне проживання 397 тис. німців з Румунії та СРСР, а всього упродовж 1990–2000 рр. до Німеччини переїхало 2 млн. етнічних німців з Росії та Казахстану, а ще 1 млн. наших колишніх співвітчизників по СРСР потрапило до Німеччини через змішані шлюби [39]. За рахунок колишніх радянських громадян суттєво покращив свою демографічну ситуацію Ізраїль, до якого тільки упродовж 1967 – 1995 рр. приїхало понад 1,4 млн. радянських євреїв [40, с.169]. До Греції тільки на початок 90-х років переїхало понад 30 тис. понтійських греків, а нині в цій країні проживає близько 200 тис. вихідців з України [41]. Активно вирішує за рахунок діаспори свої демографічні проблеми також Угорщина. Кількість угорців – емігрантів з Румунії - перевищила тут 38 тис. чоловік, з колишньої Югославії приїхало

близько 10 тис. чоловік, ще близько 30–35 тис. вихідців із українського Закарпаття перебралося сюди на постійне проживання [42].

Аналогічним чином вирішує свої проблеми і Росія, демографічна ситуація в якій не краща, ніж на Україні. Якщо в 1989 році в Росії проживало 147.021,87 тис. чоловік, то згідно перепису населення 2002 року – тільки 145.164,3 тис. чоловік, з яких 2.943,5 тис. чоловік (2,03 % населення країни) склали українці [43]. Таким чином, населення Росії за 13 років скоротилося на 1,858 млн. чоловік, а кількість українців – на 1,419 млн. чоловік, частково через репатріацію на Україну, частково через асиміляцію. З 1992 року смертність в Росії перевищує народжуваність, причому в 2001 році на 1 тис. чоловік коефіцієнт народжуваності складав 8,7, а коефіцієнт смертності – 15,4 (для порівняння, в 2003 році на Україні – відповідно 8,6 та 15,9) [44]. За іншими даними [45] в Росії протягом 1989 – 2002 рр. померло понад 28 млн. чоловік, а народилося трохи більше, ніж 20 млн., причому перевага смертності над народжуваністю склала 7,724 млн. чоловік. Додамо, що значний відсоток новонароджених припадав на долю мусульманських народів Росії.

Але таку ситуацію уряду Росії вдалося “ підправити “ шляхом завозу громадян колишнього СРСР з неросійських республік. Протягом 1989 – 2002 рр. в Росію прибуло понад 11 млн. чоловік, а вибуло 5 млн., а тому чистий механічний приріст населення склав 6 млн. чоловік, що значною мірою дозволило компенсувати падіння народжуваності [46]. Згідно [47] упродовж 1992 – 2002 рр. із країн СНД і Балтії переселилося в Росію понад 6 млн. чоловік, з яких 70% склали росіяни, 20% – російськомовні (значною мірою українці) та 10% – представники інших національностей, головним чином, вірмени з Грузії та Азербайджану. Отже, і зараз Росія значною мірою розв’язує свої демографічні проблеми за рахунок України та українців. За період 1992 – 1997 рр. згідно [4, с.124] баланс міграції українців між Україною та Росією склав близько 165 тис. чоловік на користь Росії. Додамо, що, наприклад, в 2003 році в Росії нараховувалося 1 млн. вакантних робочих місць [48], в той час, як через брак роботи сотні тисяч українців змушені виїжджати за кордон на заробітки.

Якщо вести мову про стан східної української діаспори в пострадянський період, то слід розглядати окремо українців, які проживали в ближньому зарубіжжі до 1989 року і живуть там до цього часу, та тих українців – уродженців та мешканців колишньої

УРСР – які в пострадянські часи подалися за кордон вже незалежної України на заробітки, поступово там “діаспоризуючись”.

Перепис 2002 року зафіксував 2,944 млн. українців у Росії (2,03 % населення держави), в 2003 році в Латвії проживало 68 тис. українців (2,6 % населення), 230 тис. українців мешкало у Придністров’ї, складаючи 28,75 % населення цієї невизнаної світовим співтовариством республіки [49]. Точна кількість українців, які зараз проживають в Середній Азії, Казахстані та на Закавказзі, нам невідома, але через велику еміграцію з цих республік колишнього СРСР вона є набагато меншою за показники 1989 р. Як ми зазначали вище, українці Росії склали в 1989 р. 64,47 % всієї кількості східної української діаспори. Враховуючи, що в 2002 р. в Росії проживало 2,944 млн. українців, загальну чисельність східної української діаспори на початку третього тисячоліття можна наближено оцінити в 4,567 млн. чоловік.

Після 1989 року почався процес національного відродження у українців східної діаспори. У 1995 році в 40 республіках, областях і краях Російської Федерації діяло 73 українських громадських об’єднання, а в 2002 році їх вже нараховувалося 90 [13,с.108]. В Росії, Казахстані, Прибалтиці набули великої популярності недільні українські школи, хоча загалом рівень українського шкільництва на державному рівні залишається нульовим. Наприклад, за даними посла Казахстану в Росії Алтинбека Сарсенбаєва, в 2002 році в Казахстані діяло 2.500 шкіл з російською мовою навчання, 13 – з уйгурською, 81 – з узбецькою, 3 – з таджицькою і тільки одна школа – з українською мовою навчання [50]

Непроста економічна ситуація на Україні призвела до того, що сотні тисяч наших громадян подалися на заробітки в країни ближнього та дальнього зарубіжжя. За даними Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини Ніни Карпачової в 2002 році перебувало на заробітках понад 2 млн. українців, в тому числі 1 млн. – в Росії [51]. За експертними оцінками МЗС України, які наводяться в цьому ж джерелі, в Польщі на заробітках на той час перебувало 300 тис. українців, в Італії – 200 тис., в Чехії – 100 – 200 тис., в Португалії – 140–150 тис., в Іспанії – до 100 тис. українців. Тільки в Лондоні згідно [52] працює 40 тис. наших співвітчизників, а всього на заробітках у Великобританії в 2003 р. перебувало до 100 тис. українців. Заробітки – справа небезпечна: тільки упродовж 2001 – 2003 рр. на заробітках загинуло 2.424 українці [53]. Певна частина українців, перебуваючи на заробітках,

“діаспоризується”. Наприклад, в Чехії, за даними редактора єдиного україномовного журналу в цій країні “ Пороги “ Богдана Райчинця [54] близько 20 тис. українців у 2003 р. мали чеське громадянство, ще 20 тис. – право на тривале проживання, а ще 160 тис. українців знаходилося в Чехії на заробітках. Отже, в наш час діаспорне життя в Чехії веде 40 тис. українців.

Покращення економічної ситуації на Україні має призвести не тільки до підвищення життєвого рівня наших співвітчизників, але і зробити непотрібним масові виїзди українців на заробітки в близьке та далеке зарубіжжя, а, отже, і їх діаспоризацію. Більше того, Україна знову стане привабливою для представників східної української діаспори, особливо з неслов'янських держав СНД, де міграційна готовність українців є дуже високою. Наприклад, в другій половині 90-х років за даними соціологічних опитувань бажало повернутися на Україну 40 % українців Киргизстану та 65 % українців Казахстану [31,с.20] .

Ще два приклади. За 2003 рік населення країн Євросоюзу зросло на 1,3 млн. чоловік, причому природній приріст склав всього 294 тис. чоловік, зате понад 1 млн. чоловік склали натуралізовані емігранти [55]. В найближчі 50 років, з урахуванням цієї тенденції, 30–39 % населення провідних європейських держав складатимуть емігранти, а США забезпечуватимуть 40,2 % приросту населення за рахунок еміграції [56] .

Тому, виходячи з викладеного вище, східну українську діаспору слід розглядати як могутнє джерело покращення демографічної ситуації на Україні. А тому цілком слушною є думка колишнього губернатора Закарпатської області, а нині Голови Держкомміграції України Геннадія Москаля, що демографічну ситуацію на Україні може виправити лише “державна програма повернення українців на Батьківщину” [57].

1. Брук С.И., Кабузан В.М. Численность и расселение украинского этноса в XVIII - начале XX столетия // Советская этнография. – 1981. - № 5. – 16 – 31.
2. Демографическое развитие Украинской ССР. (1959 – 1970). – К.: Наукова думка, 1977. – 221 с..
3. Вишневский А.Г. Распад СССР: этнические миграции и проблема диаспор // Общественные науки и современность. – 2000. - №3. – С.115 – 130.
4. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX – XX століття. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.

5. Енциклопедія українознавства. Загальна частина. Перевидання в Україні. – К.:1994.
6. Коваленко В. Сосед с камнем за пазухой // Дружба народов. – 1995. - №10. – С.161 – 178.
7. Борисенко Е. Волость за волость. Уезд за уезд // Родина. – 1999. - №8. – С.113 – 120.
8. Верменич Я. Реформування адміністративно – територіального устрою УРСР у 20 – 30 – х рр.: прорахунки й уроки // Проблеми історії України : Факти,судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. Випуск 10. – К.: Інститут історії НАН України,2004. – С.82 – 91.
9. Малая советская энциклопедия. 1 – е изд. Т.9. – М.: Советская энциклопедия,1931.
10. Чижикова Л.Н. Русско - украинское пограничье. – М.: Наука,1988. – 251 с..
11. Енциклопедія українознавства. т.4 , Перевидання в Україні.. К.: 1996.
12. Чорний С. Українці в Євразії. Чисельність і розміщення за переписами 1897 – 1990 років. – К.: Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України,2002. – 181 с.
13. Чижикова Л.Н. Заселение Кубани и современные этнические процессы // Советская этнография. – 1963. - №6. – с.25 – 38.
14. Конквест Р.Жнива скорботи.- К.: Либідь,1993. – 384 с..
15. Куценко И.Я. Кубанское казачество. – Краснодар : Книжное изд – во,1990. – 381 с.
16. Тхамокова И.Х. Русское население Кабардино – Балкарии : основные этапы формирования // Этнографическое обозрение. – 2002. - №3. – С.69 – 83.
17. Дважды Герои Советского Союза. Альбом. - М.: Воениздат,1973. – 248 с.
18. Большая Советская энциклопедия. 2 – е изд. – т. 23. – М.: Советская энциклопедия,1951..
19. Народы европейской части СССР. Т.1. М.: Наука,1964. – 918 с.
20. Вестник статистики. – 1980. - №7.
21. Ожог родного очага. – М.:Прогресс,1990. – 324 с.
22. Украинцы. – М.: Наука,2000. – 535 с.
23. Вестник статистики. – 1990. - №7.
24. Брук С.И., Кабузан В.М. Динамика численности русских после Великой Октябрьской социалистической революции //Советская этнография. – 1982. - №5. – с. 3 – 20.
25. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР. – М.: Госстатиздат,1963. – 210 с.; Итоги Всесоюзной переписи населения СССР (сводный том). – М.: Госстатиздат,1962. – 283 с.; Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года. Т.4. – М.: Статистика, 1973. – 648 с.; Численность и состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1979 года. М.:

-
- Финансы и статистика, 1984. – 366 с.; Вестник статистики. – 1980. – №8 – 11; Вестник статистики. – 1990. – № 10 – 12 ; Вестник статистики. – 1991. – №1, №№ 4 – 6.
26. Лавер О.Г. Війни та народонаселення країн світу в ХХ столітті. – Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно – видавничий відділ управління у справах преси та інформації, 2002. – 304 с.
27. Козлов В.И. Национальности СССР. – М.: Статистика, 1975. – 263 с.
28. Вестник статистики. – 1990. – №№10 – 12 ; Вестник статистики. – 1991. – №1, №№ 4 – 6.
29. Эхо планеты. – 1996. – №25. – С.8.
30. Малиновська О. Репатріація в Україну // Проблеми міграції. – 1999. – № 4. – С.17 – 29.
31. Аргументы и факты в Украине. – 2003. – №3. – С.6 ; Аргументы и факты в Украине. – 2002. – №33. – С.5; Столичные новости. – 2004. – №2. – С.16 ; Факты. – 2004. – 19 марта. – С.1; Європа – Центр (Ужгород). – 2004.-17.07.2004. – С.3.
32. Аргументы и факты в Украине. – 2002. – №33. – С.5.
33. Трибуна. (Ужгород) – 2004. – №6. – С.1 ; Європа – Центр (Ужгород). – 2004. – №3. – С.2
34. Факты. – 2004. – 19 марта. – С.1 ; Європа – Центр (Ужгород). – 2004. – №1. – С.2
35. Эхо планеты. – 2002. – №22. – С.16 ; Эхо планеты. – 2000. – №41. – С.7.
36. Вестник статистики. – 1991. – №4. – С.80.
37. Известия. – 2001. – 5 октября. – С.8.; Азия и Африка сегодня. – 2003. – №10. – С.17.
38. Известия. – 1991. – 5 января ; Эхо планеты. – 2001. – №16. – С.10.
39. Народы и религии мира.Энциклопедия. – М.: Большая Росс. Энциклопедия, 1999. – 928 с.
40. Известия. – 1991. – 15 мая ; Аргументы и факты в Украине. – 2003. – №18. – С.5.
41. Новини Закарпаття (Ужгород) .- 2002. – №169. – С. 6; Срібна Земля – Фест (Ужгород). – 2001. – №17. – С.6.
42. Вестник статистики. – 1990. – №10. ; Аргументы и факты в Украине. – 2003. – №47. – С.10.
43. Независимая газета. – 2002. – 24 июля. – С.9; Європа – Центр (Ужгород). – 2004. – №3. – С.2.
44. Новое время. – 2003. – №44. – С.11; Литературная газета. – 2003. – №37. – С.3.
45. Аргументы и факты в Украине. – 2003. – №47. – С.10.
46. Новое время. – 2002. – №28. – С.16 – 18.
47. 48..Аргументы и факты в Украине. – 2003. – №1 – 2. – С.24.
48. Аргументы и факты в Украине. – 2003. – №3. – С.6 ; Аргументы и факты в Украине. – 2003. – №47. – С.11 ; Известия. – 1995. – 7 июля ; Киевские ведомости. – 2004. – 23 февраля. – С.4.
49. Независимая газета. – 2002. – 10 июля. – С.11.

-
50. Без цензури. Додаток. (Київ). – 2003. – 18 квітня. – С.4.
  51. Громадський контроль. (Київ). – 2004. - №10. – С.5.
  52. Аргументы и факты в Украине. – 2003. - №15. – С.6.
  53. Срібна Земля – Фест (Ужгород). – 2003. - №44. – С.14
  54. Эхо планеты. – 2004. - №3. – С.2.
  55. Известия. – 2003. – 5 декабря. – С.4.; Європа – Центр (Ужгород). – 2003. - №46. – С.2.
  56. Деметер Єва. Тихий геноцид // РІО (Ужгород). – 2003. – 13 грудня. – С.14.